

Олександр ЛОЩИХІН

доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри теоретико-правових дисциплін,
Державний податковий університет
(Ірпінь, Україна), loshihin@podol.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9689-1650>

Анатолій ШЕВЧЕНКО

доктор юридичних наук, професор,
завідувач кафедри теоретико-правових дисциплін,
Державний податковий університет
(Ірпінь, Україна), shevchenko2757@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2663-9892>

Невінчані шлюби православних мирян Гетьманщини у XVIII ст.

DOI: <https://doi.org/10.15407/uhj2022.06.086>

УДК: 340.61:316.356.2.009(470+571)«17»

Анотація. Мета дослідження полягає у з'ясуванні причин і наслідків тривалого збереження в Гетьманщині XVIII ст. серед православного населення такого соціального інституту, як невінчані шлюби, а також у висвітленні заходів світської влади й духівництва для боротьби з ним, що було однією з ознак установа монополії православної церкви у шлюбно-сімейній сфері життя суспільства. **Методологічну основу** становлять принципи історизму, об'єктивності, системності, антропологізації, міждисциплінарності. Використано три групи методів: загальнонаукові, спеціально-наукові, конкретно-проблемні. У контексті вивчення шлюбно-родинних відносин поєднано методики соціальної антропології, історії повсякдення, локальної соціальної історії, історичної демографії, квантитативні методики з методом візуалізації. **Наукова новизна.** Доведено, що православна церква змушена була визнавати законними невінчані шлюби, які набули значного поширення, особливо серед простолюду. Останні являли собою пережиток звичаєвого народного права. У XVIII ст., після того, як шлюбні відносини зазнали державної регламентації, невінчані союзи поступово відмирили. Утім у реальному житті вони продовжували існувати, адже були викликані об'єктивними обставинами. Згадки про них в офіційних джерелах практично не зустрічаються. На практиці ж такі шлюби виявлялися тільки тоді, коли справа доходила до суду. Пояснюється це тим, що церква, не визнаючи їх, вела проти них боротьбу, а там, де вона була безсила, просто намагалася не помічати. Ієреї допускали численні порушення шлюбно-сімейних канонів: приховували невінчані шлюби, вінчали наречених у заборонені дні (під час посту) й пору доби (вночі), в недозволених місцях (каплицях, удома). Тому церкві спочатку потрібно було змусити священнослужителів належним чином виконувати свої обов'язки. Це робилося шляхом запровадження покарань, штрафів, позбавлення сану. Зрештою, застосовуючи щодо мирян різноманітні засоби православного виховання, які охоплювали всі вікові категорії, поступово формували потребу в дотриманні норм християнської етики.

Ключові слова: шлюб, родина, невінчані шлюби, громада, епитимія.

У сучасному історієписанні дедалі помітніші теми, які пропонують до обговорення питання родинного життя українців, адже сім'я – це найнижча ланка суспільства, з якої починається конструювання великої спільноти, держави. Актуальність досліджень про людину та родинні відносини стала помітною з другої половини XIX – початку XX ст. На шпальтах періодичних видань, у збірниках наукових праць, монографіях простежувалися нові методологічні підходи у вивченні історичного минулого народу. З'явилися розвідки історико-демографічного, етнографічного, географічного напрямку, в яких описувалися особливості природи, історії, побуту, народні звичаї та обряди, соціально-економічні умови розвитку, наводився багатий статистичний матеріал про демографічні процеси в окремих регіонах, тим самим підкреслювалася взаємозалежність названих факторів та їх вплив на сімейні відносини. Започатковані історичною антропологією нові підходи набули розвитку наприкінці XX – на початку XXI ст.

Деякі аспекти проблеми знайшли висвітлення в літературі. Зокрема історик й етнограф О.Левицький дослідив тривале збереження в Україні невінчаних шлюбів, показав боротьбу з ними церкви¹. У працях правознавця та історика права М.Владимирського-Буданова містяться відомості про невінчані шлюби, зокрема на Правобережжі². Однак ці вчені досліджували історію подібних шлюбних союзів переважно у XVI–XVII ст., не зупиняючись детально на їх характеристиці у XVIII ст. У студії Н.Здоровеги, присвяченій весільній обрядовості, є дані про тривале існування невінчаних шлюбів, показано заходи духівництва щодо обов'язкового впровадження вінчання у шлюбний обряд як атрибуту законності подружнього життя³. Етнограф А.Пономарьов також вивчав питання про невінчані шлюби в Гетьманщині, проаналізував соціально-економічні причини цього явища⁴. При опрацюванні проблем шлюбно-родинних відносин у православних громадах, автори цієї статті зверталися до праць М.Маррезе⁵, М.Вижги⁶, К.Сулей⁷, І.Петренко⁸, А.Шевченко⁹, Н.Старченко¹⁰, І.Ворончук¹¹, О.Дзюби¹². Предметом дослідження стали особливості та специфіка шлюбно-сімейних відносин, статусів партнерів, процеси оформлення шлюбності в колі православних парафіяльних громад Гетьманщини окресленого часу як соціокультурного феномену. Мета полягає у з'ясуванні причин і наслідків

¹ *Левицький О.* Невінчані шлюби на Україні в XVI–XVII ст. // Записки Українського наукового товариства в Києві. – Кн. III. – К., 1909. – С. 98–107; *Левицький О.* Обычные формы заключения браков в Южной Руси в XVI–XVII ст. // Киевская старина. – 1900. – № 1. – С. 1–15; *Его же.* Черты семейного быта в Юго-Западной Руси в XVI–XVII вв. // Архив Юго-Западной России. – Ч. 8, т. III. – К., 1909. – С. 1–120; *Его же.* Осемейных отношениях в Юго-Западной Руси в XVI–XVII вв. // Русская старина. – 1880. – № 11. – С. 549–574; *Его же.* Воспрещение повенчанным молодым жить врозь до свадьбы // Киевская старина. – 1900. – № 2. – С. 65–67.

² *Владимирский-Буданов М.Ф.* Обзор истории русского права. – Ростов-на-Дону, 1995. – 640 с.

³ *Здоровега Н.І.* Нариси народної весільної обрядовості на Україні. – К., 1974. – 160 с.

⁴ *Пономарьов А.П.* Українська етнографія: Курс лекцій. – К., 1994. – 320 с.; *Його ж.* Сім'я і родинна обрядовість // Культура і побут населення України: Навч. посіб. / В.І.Наулко, Л.Ф.Артюх, В.Ф.Горленко та ін. – К., 1991. – С. 141–162.

⁵ *Маррезе М.Л.* Бабые царство: Дворянки и владение имуществом в России (1700–1861) / Пер. с англ. – Москва, 2009. – 364 с.

⁶ *Wyźga M.* Rodzina chłopska w parafii Raciborowice pod Krakowem w XVII–XVIII w. // Społeczeństwo staropolskie: Seria nowa. – Т. III. – Warszawa, 2009. – С. 245–278.

⁷ *Sulej K.* Małżeże magnackie w XVI–XVIII w. na podstawie interczyk przedślubnych // Ibid. – С. 63–97.

⁸ *Петренко І.М.* Шлюбно-сімейні відносини в повсякденному житті мирян Російської держави XVIII ст. – Полтава, 2010. – Ч. 1. – 276 с.; Ч. 2. – 305 с.; *Її ж.* Вінчани й невінчані шлюби у Гетьманщині XVIII ст. // Слов'янський збірник. – Вип. 11. – Полтава, 2012. – С. 136–148.

⁹ *Шевченко А.Є., Озель В.І.* Становлення та розвиток основних інститутів українського шлюбно-сімейного права Х–XIX ст. – Вінниця, 2015. – 292 с.

¹⁰ *Старченко Н.* Справи про згвалтування в шляхетському середовищі Волині (остання третина XVI ст.) // Соціум: Альманах соціальної історії. – Вип. 11/12. – К., 2015. – С. 104–134.

¹¹ *Ворончук І.О.* Населення Волині в XVI – першій половині XVII ст.: родина, домогосподарство, демографічні чинники. – К., 2012. – 712 с.

¹² *Дзюба О.* Приватне життя козацької старшини XVIII ст. (на матеріалах епістолярної спадщини). – К., 2012. – 347 с.

тривалого збереження такого соціального інституту, як невінчані шлюби у середовищі православного населення, а також у висвітленні заходів світської влади й духовництва при боротьбі з ними, що було однією з ознак установа монополії православної церкви у шлюбно-сімейній сфері життя суспільства.

Після прийняття християнства церква спільно з державою проводили політику щодо уніфікації шлюбно-сімейних відносин, прагнули поставити під контроль родинні взаємини, керуючись загальнодержавними інтересами. Церква зробила єдино законним вінчаний шлюб і внесла у сферу шлюбу та сім'ї свої вимоги. Християнський союз чоловіка й жінки мав базуватися на жорсткому контролі подружнього життя та церковних покараннях за його порушення. Тривалий час церква вела боротьбу з народними уявленнями про шлюб, визнаючи законними лише вінчані, духовно освячені союзи, виступаючи проти так званого «народного весілля».

Великий вплив на православну церкву в українських землях справив Требник митрополита Петра (Могили), опублікований 16 грудня 1646 р. Незважаючи на заборону російських ієрархів користуватися духовними книгами, виданими в українських друкарнях, церковні суди й надалі у своїй практиці послуговувалися ним. Особливо це стосувалося тих справ, де йшлося про визначення дозволених ступенів споріднення між нареченими. Використання у церковному судочинстві фактично забороненого Требника свідчило про консервативність духовного суду, свідоме ігнорування указів центральної влади. Це вкотре підтверджує думку про те, що модернізаційні реформи правителів Російської держави було проведено «згори», вони не торкалися основної маси населення. Впродовж XVIII ст. умови й методи господарювання, уклад життя, система цінностей селянства залишалися практично незмінними.

Попри зусилля церкви сформувати у свідомості людей уявлення про сакральний характер шлюбу як вічного й такого, що не можна скасувати, реальна практика засвідчує, що таке вчення не пустило глибокого коріння. Найбільш показово ця тенденція виявилася у шлюбозрозлучних справах. Вони вказують на секулярну, а не сакральну концепцію шлюбу. Яскравим прикладом цього стало поширення невінчаних шлюбів, які означали союз чоловіка й жінки без церковного благословення, тобто вінчання. Багато мирян уважали церковний шлюб формальністю. Канонічні норми подружнього життя суперечили народним уявленням про основи шлюбу і справедливий порядок розлучення.

Церква намагалася боротися з народними весільними обрядами, за якими лише після весілля («акта весельного») – найголовнішого у шлюбному ритуалі, що склався ще в дохристиянську добу, співжиття подружжя вважалося законним в очах громади. М.Владимирський-Буданов уважав таке явище пережитком звичаєвого права, що існувало у часи язичництва: «У жодній сфері права звичаї не виявилися наскільки живучими, як у сімейній. Не лише в період після прийняття християнства дохристиянські звичаї не піддавалися знищенню, але живуть і в наші дні у формі сімейних обрядів, які являють собою пам'ятку язичницьких часів, що добре збереглася»¹³. Унаслідок наполегливого втілення у життя християнського погляду на шлюб, він у XV–XVII ст. перетворився на юридичний інститут. Особливістю було те, що шлюб улаштовували батьки (за їх відсутності – опікуни, родичи) й він освячувався церквою.

Навіть у XVII – на початку XVIII ст. в українському суспільстві спостерігалася подвійність поглядів на умови правильного укладання шлюбу: не лише простий народ, а й заможні верстви продовжували керуватися звичаєвим правом і розглядали

¹³ Владимирский-Буданов М.Ф. Черты семейного права Западной России в половине XVI в. // Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца. – Кн.4. – К., 1890. – С.42.

шлюб як акт, заснований на вільній домовленості обох сторін. Це дало підстави О.Левицькому зробити логічний висновок: «А щоб подібна угода мала законну силу, слід було дотримуватися певних форм за тодішнім законом і звичаєм. Закон вимагав, щоб договір було укладено відкрито при свідках, оформлено законним документом, вписаним в актові книги, звичай – щоб було виконано обряд у формі “весілля”, котрий і до цього часу (тобто до XIX ст. – *Авт.*) у житті простого народу не втратив свого важливого значення у справі укладання шлюбу, а в ті часи значив набагато більше»¹⁴.

Хоча представники духовництва й тоді наполягали на тому, щоб шлюб був освячений церковним вінчанням, але ніхто з них не чинив опору при дотриманні лише народних звичаїв. Шлюб уважався законним і без церковного освячення, лише були б виконані умови звичаєвого права. На весілля запрошувалися гості нареченого та нареченої, супроводжувалося гучним бенкетом, музикою, танцями, піснями, обдаруванням молодих грішми. Сама назва події – «весілля» – суто світська, означає радість, у цьому разі – шлюбну. Християнство ж суворо засуджувало радість, веселощі, сміх.

Велике застілля, або весілля мало надзвичайне значення у селянському шлюбі, адже саме через нього він визнавався громадою, подібно до того, як релігійним обрядом він освячувався церквою. За словами О.Єфименко, акт визнання, що виражалось у весіллі, в якому бере участь уся громада, не лише потрібен для дійсності шлюбу, але й відсуває на задній план церковне вінчання, надаючи йому значення другорядного, несуттєвого обряду¹⁵.

Для сільської громади створення нової родини означало появу нового структурного елемента, певний господарсько-майновий перерозподіл, утворення нових зв'язків, що прямо чи опосередковано зачіпало кожного, оскільки у селі майже всі були далекими чи близькими родичами або кумами. Тому весілля справді подія неординарна. Головною ж функцією шлюбного обряду була санкціонуюча. Весільний ритуал мав повідомити сільській громаді про те, що молоді відтепер житимуть разом і вестимуть спільне господарство. Тому весілля було подією не приватною, а громадською. А оскільки для традиційного суспільства кожна громада була «центром світу», то вона несла ще й «космічне» (світоперетворююче) значення¹⁶.

Навіть до XIX ст. у селянському середовищі збереглося визнання сільською громадою таких шлюбів і засудження подружніх союзів, хоч і вінчаних, але оформлених без запрошення родичів та знайомих. У цьому виявилася середньовічна традиція втручання громади у буття індивіда, недопущення приватного, особистого життя. Недотримання норм ставило селянина поза громадою.

Церковне вінчання в Україні у XVII – на початку XVIII ст. не було необхідною умовою для того, щоб визнати шлюб законним перед лицем суспільства й держави, і хоча в багатьох випадках це таїнство виконувалося, воно мало значення лише релігійного, а не юридичного акту. Не вінчання у церкві започатковувало справжнє подружжя, а лише народне весілля. Цікаво, що навіть тодішнє православне духовництво часто жило невінчаним шлюбом, а обряд церковного вінчання проводився лише тоді, коли висвячувалися на священника чи диякона.

Починаючи з XVIII ст., з утворенням Синоду, контроль за шлюбно-сімейними відносинами значно зріс. Однак в українських епархіях навіть на початку цього

¹⁴ Левицький О. Обычные формы заключения браков в Южной Руси в XVI–XVII ст. – С.8.

¹⁵ Єфименко А. Народные юридические воззрения на брак // Знание. – 1874. – №1. – С.35.

¹⁶ Гримич М. Традиційний світогляд та етнопсихологічні константи українців (Когнітивна антропологія). – К., 2000. – С.118–119.

століття вінчання у церкві й весілля часто відбувалися не в один день, а через певний проміжок часу. Нерідко повінчані пари жили окремо, у своїх батьків, доки не відсвяткують весілля.

Такий традиційний погляд на шлюб побутував і серед козацької верхівки. Прикладом шлюбного етикету XVIII ст. слугує лист дружини гетьмана Данила Апостола до Павла Якимовича Скорупи із запрошенням його на весілля гетьманової племінниці Уляни з писарем Григорієм Юркевичем у січні 1733 р., з якого випливає, що від часу церковного вінчання до народного весілля минуло 3 міс.¹⁷ Отже навіть серед представників гетьманської родини ще не прижився церковний погляд на шлюб як на таїнство.

18 листопада 1744 р. з'явився указ Синоду, за яким священники мали брати з молодих при вінчанні підписку, що вони відразу ж після цього, не чекаючи весілля, почнуть жити разом¹⁸. Результатом стало те, що в Україні молодих вінчали в один день із весіллям. При цьому О.Левицький зауважував, що «й тепер, як часом трапиться, що весілля через якусь причину треба відкласти на інший час, звичай не велить повінчаним молодим жити вкупі»¹⁹. Священиків було зобов'язано стежити за виконанням цього указу у своїх парафіях та про порушення неодмінно доповідати архієреєві, а «ежели по прежнему обычаю живут розно, велеть непременно жен своих взять для сожития с ними к себе в дома»²⁰. На порушників накладалася церковна епитимія через гріх перелюбу²¹.

І все ж у суспільстві ще тривалий час продовжував існувати звичай, коли тільки після весілля співжиття молодих визнавалося законним. Т.Єфименко зауважував: «Але наскільки мізерне було значення таких приписів видно хоча б із того, що в багатьох місцевостях України навіть на даний час ті, що повінчалися, але не справили “весілля”, не вважаються подружжям, не допускаються звичаєм до спільного життя, і якщо молодий у проміжку між вінчанням і “весіллям” помре, то молоду продовжують уважати “дівчиною”»²². Прикладом ігнорування козацькою верхівкою Гетьманщини згаданого указу слугує лист генерального хорунжого Миколи Ханенка до знатного бунчукового товариша Григорія Скорупи із запрошенням на весілля своєї дочки Анастасії та Петра Савича від 2 серпня 1752 р., де прямо вказується, що заручини відбулися ще торік, а за домовленістю сторін весілля відзначатимуть 6 вересня²³. Причому йшлося саме про весілля, а не про вінчання.

Незважаючи на зусилля церкви й держави, вінчання та весілля відбувалися в різні дні. Свідчення про це зустрічаємо в матеріалах духовних судів. Так, 24 лютого 1763 р. Чернігівська консисторія розглядала справу про розлучення мешканців с. Жуковичі Олексія Лагідного та Юліани Моховик, котрі одружилися у близьких ступенях духовного споріднення. Повінчав пару ігумен Андроникового монастиря Герман. Причому споріднення виявилось «чрез шесть дней, когда еще не играли веселья, дошло ему игумену знать, что предсказанной девицы Иулианы отец Григорий Моховик воспринимал от купели святого крещения показанного Стефана Лагодного отца женихового»²⁴.

У 1789 р. з'явився указ Новгород-Сіверської духовної «декастерії»: «До сведения доходит, что в новгород-северской епархии священнослужители, венчая в церкви браки, и по обвенчании тех брачившихся лиц распускают в разные дома,

¹⁷ Гетманское приглашение на свадьбу // Киевская старина. – 1882. – №12. – С.613–614.

¹⁸ Институт рукопису Національної бібліотеки України ім. В.Вернадського (далі – ІР НБУВ). – Ф.ІІ. – Спр.3560. – Арк.1.

¹⁹ *Левицький О.* Невінчані шлюби на Україні в XVI–XVII ст.. – С.107.

²⁰ Российский государственный исторический архив (далі – РГИА). – Ф.796. – Оп.25. – Д.546. – Л.4.

²¹ Там же. – Л.1 об.

²² *Єфименко Т.* Обычное право украинского народа // Украинский народ в его прошлом и настоящем. – Т.2. – Петроград, 1916. – С.658.

²³ Приватні листи XVIII ст. / Відп. ред. М.А.Жовтобрюх. – К., 1987. – С.121.

²⁴ Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДІАК України). – Ф.2011. – Оп.1. – Спр.13. – Арк.1.

кои в оных до называемого по их обычаю брачного “веселія” живут по несколько лет, а некоторые из них после оного таинства и к вечному между собою разлучению поступают»²⁵. Тож священикам знову нагадували про необхідність контролювати тих, хто не дотримується настанов церкви, котрій наприкінці XVIII ст. доводилося вдаватися до адміністративних заходів щодо впровадження церковного вінчання у загальну практику.

Вінчання у храмі селяни розглядали як обряд, необхідний для головного, на їхній погляд, при укладанні законного шлюбу – для весілля. Ставлення до вінчання як до священнотайства було своєрідним. Так, священики скаржилися на сміх, непристойні розмови, шум у церкві, на вимоги скоротити довгу церемонію та ін. Кульмінацією укладання шлюбу було весілля. Вінчання без нього, вважали селяни, робило шлюб незаконним, натомість весілля без вінчання – ні. Дотримання численних весільних звичаїв було обов’язковим. Весілля розглядалося як запорука щасливого подружнього життя, від нього залежало вирішення господарських проблем, народження дітей тощо.

Погляди на шлюб як на угоду між подружжям та ігнорування церковного вінчання зберігалися серед козацької старшини, зокрема, у другій половині XVIII ст. Є відомості, що старший син гетьмана Кирила Розумовського Олексій свою офіційну дружину вигнав із дому, забравши в неї чотирьох дітей, відтак почав жити з селянкою Марією Соболевською. Від того невінчаного шлюбу на світ з’явилися десятеро дітей, які й продовжили рід Розумовських. Цей приклад свідчить про те, що навіть у середовищі заможної еліти Гетьманщини існували невінчані шлюби. Але, як бачимо, вони були викликані переважно не матеріальними обставинами, а неможливістю повторного одруження. Тому О.Розумовський, не розірвавши попереднього, почав жити невінчаним шлюбом із жінкою нижчого соціального становища.

За Духовним регламентом Петра I особливо жорстоко (тортури, заслання, каторжні роботи) карали тих, хто вдавався до забобонів. Причому до них відносили не просто практики язичництва, а різні явища релігійного життя: оголошення про відкриття нових «святих» ікон, юродство, крикливство (прояв жіночої істерії) та ін. Історик А.Лебедев із цього приводу зазначав: «Багато освячених віковою древністю звичаїв і вірувань, як, наприклад, будівництво каплиць із лампадками, котрі ледь жевріють, публічні ходіння вулицями з іконами та святою водою, різні привіски до образів і тому подібні прояви простодушного давньоруського благочестя, тепер прямо віднесені були до забобонів, тож суворо переслідувалися»²⁶.

Найбільш стійкими «пережитки» язичництва були у сфері шлюбно-сімейних відносин. Причому їх допускали як миряни, так і духівництво. Комісія благочиння в 1764 р. звертала увагу на те, що укладання шлюбів у Київській єпархії супроводжувалося багатьма «непристойними діями». Зокрема звичними були галас, танці, співи, вживання нецензурних слів тощо. Саме на священно- й церковнослужителів покладался обов’язок викоринити зі свідомості парафіян звичаєве право та язичницькі практики. Тому кожен із них мав проводити у храмах відповідні бесіди з прихожанами і звітувати церковному начальству про виконану роботу. Так, упродовж 1752–1772 рр. п’ятеро священиків Піщанського намісництва подали рапорти в духовне правління про відсутність «забобонів» і будь-яких «безчинств» в їхніх парафіях. Іереї с. Бубни Іоанн і Григорій свій рапорт закінчили словами: «Слава Богу, все благополучно»²⁷. У фонді Пириятинського духовного правління збереглися дві справи від 1775 і 1776 рр. Це рапорти священиків у духовне правління, де вони зобов’язувалися наглядати за парафіянами, щоб під час здійснення весільних обрядів у церкві

²⁵ О.Л. Восприятие повенчанным молодым жить врозь до свадьбы // Киевская старина. – 1900. – №2. – С.67.

²⁶ Лебедев А.С. Исторические разыскания в южнорусских архивах. – Москва, 1884. – С.21.

²⁷ ІР НБУВ. – Ф.П. – Спр.2956–2960. – Арк.3.

ті дотримувалися «порядку». Ці звіти ієреї писали на виконання указу Катерини II, за яким належало запобігати «при отправлении законных браков преступных действий, как-то по улице бесчинных криков и воплей, плясаний под песни скверных»²⁸. Священик с. Кліщі Лев Криницький рапортував: «Вечорничных игрищ, лада, плясаний, уличных боев и других подобных и противных игрищ нет»²⁹. У справі 1777 р. міститься 17 доповідей ієреїв, які звітували про проведені з парафіянами бесіди на предмет заборони язичницьких обрядів під час вінчання у церкві³⁰.

Уривчасті свідчення про шлюбно-сімейні відносини можна віднайти в полемічній літературі, зокрема в «Перспективі» К.Саковича та «Літосі» Петра (Могили). Торкаючись питань церковних обрядів, які відчували сильний вплив дохристиянського культу, прибічник католицизму К.Сакович згадував про збереження на українських землях пережитків таких форм шлюбу, як викрадення, звичай купівлі та продажу жінок. Визнання народним звичаєвим правом цих форм шлюбів підтверджувалося й у «Літосі». Однак, критично оцінюючи повідомлення зазначених письменників, зауважимо, що, напевно, дотримувалися таких звичаїв цілком символічно, за попередньою домовленістю.

Таїнство шлюбу мало здійснюватися в парафіяльній церкві одного з тих, хто укладав шлюб. Винятком у Російській державі був лише Сибір, де один храм припадав на великий географічний район. Тому там із дозволу єпархіального архієрея вінчання могло здійснюватися поза культовою спорудою. 12 серпня 1769 р. Синод оприлюднив указ, «чтобы священники, мимо церкви, в часовнях никого не венчали; а если же где по весьма дальним расстояниям церквей, оказалась в том необходимая нужда, оно оставляется на собственное рассмотрение тех епархий преосвященных архиепископов»³¹. Це робилося з метою запобігання таємним і незаконним шлюбам. У 1775 р. з'явився указ, згідно з яким вінчати можна лише у своїй парафіяльній церкві³².

Шлюб укладався за особистої присутності наречених (винятки допускалися лише для осіб імператорської крові, котрі вінчалися з іноземними принцесами). Впродовж року шлюби укладалися нерівномірно. З релігійних та матеріальних причин найбільша їх кількість припадала на січень – лютий і жовтень – листопад. Таїнство шлюбу заборонялося здійснювати під час тривалих постів – Великого Пасхального (48 днів), Різдвяного (40 днів), Петрівського (20 днів), Успенського (15 днів), а також із 25 грудня по 6 січня, за Масниці (перший тиждень перед Пасхальним постом) і в пасхальний тиждень, напередодні та у дні церковних і державних свят, коронацій, «зішестя на престол» імператорів, перед середою, п'ятницею, неділею. Цим пояснюється відсутність шлюбів у березні та грудні, невелика їх кількість у квітні, червні, серпні. Мінливість числа шлюбів у лютому пояснюється перехідним характером Великого посту, який міг починатися або в останній місяць зими, або в перший весни. Таїнство вінчання рекомендувалося здійснювати вдень. Численні шлюби восени й узимку були також пов'язані з аграрним циклом: після завершення сільськогосподарських робіт у вересні починався період одружень, їх апогей наставав у січні – лютому, а в березні – квітні вони припинялися.

Духівництво іноді дозволяло собі здійснювати таїнство вінчання у заборонені дні. Покласти край такій ситуації зробила спробу Катерина II, котра 6 червня 1765 р.

²⁸ Державний архів Полтавської обл. – Ф.801. – Оп.1. – Спр.479. – Арк.1.

²⁹ Там само. – Арк.4.

³⁰ Там само. – Спр.511. – 17 арк.

³¹ Полное собрание законов Российской империи (далі – ПСЗРИ). – Т.XVIII. – №13334; ЦДІАК України. – Ф.990. – Оп.1. – Спр.714. – Арк.1; РГИА. – Ф.796. – Оп.50. – Д.307. – Л.1–1 об.

³² ПСЗРИ. – Т.XX. – №14356.

оголосила указ «Об издании книги от Духовной комиссии о степенях родства, в коих брак воспрещается, и о днях, в которых венчание браков церковными правилами не дозволено». Императрица наказувала, щоб члени Синоду «немедленно сочинили такой лист или книжку в народ, в которой бы целого года дни были означены, в которые именно запрещается быть бракосочетанию, дабы во всем государстве православный закон исповедывающие не имели в бракосочетании никакого затруднения, но ведали бы сами по всему году о точности сих дней, и потому оные себе сами избирали»³³.

Вінчання заборонялося здійснювати ввечері, також неприпустимим визнавалося одночасне укладання шлюбу кількох пар наречених. Компетентним уважався парафіяльний священник нареченого або нареченої. Шлюби між особами з різних відгалужень християнства мали бути повінчані священнослужителем тієї конфесії, до котрої належала наречена. Як правило, коли порушувалися ці норми, шлюби визнавалися незаконними й розривалися. Так, у грудні 1763 р. у Чернігівській духовній консисторії покарали священника с. Михайлівка Якова Павлова за повінчання пари без згоди батьків, у період посту, «в полуночное время»³⁴. 5 травня 1779 р. за поданням чернігівського єпископа Феофіла Синод ухвалив рішення про штрафування та заслання на півроку в монастир ієрея с. Мохнатин Федора Штацького, котрий обвінчав піддану Єлецького Успенського монастиря Килину Сакун із підданим бунчукового товариша Василя Коморовського Тишком Ткачем, причому «не своего прихода на сырной неделе»³⁵.

Правило про невінчання шлюбів у певні дні року відображено у главі 50 Кормчої книги: «Да никтоже убо отъ иерей дерзнет в сия дни кого в супружество венчати, под лютою правильною казнию, паче под извержением»³⁶. Тож хоч шлюб, повінчаний у заборонений час, і залишався законним, однак священник, котрий його здійснив, піддавався канонічному покаранню – позбавленню сану. Можна припустити, що випадки вінчання у заборонені дні не були поодинокими, однак загальновідомими вони ставали лише після донесення зацікавлених осіб до духовних правлінь або безпосередньо єпархіальним архієреям.

Громадянський шлюб – поняття сучасне. У XVIII ст. такі шлюби називалися «блудним співжиттям». Саме під це поняття підпадали невінчані й незаконні шлюби. У традиційному суспільстві невінчані чоловік і жінка, які мали подружні відносини, намагалися приховати цей факт. Вони стверджували, що вінчані, і що їхній шлюб законний. Однак при детальному розгляді справи виявлялося, що подружжя не могло назвати точну дату свого вінчання, ім'я священника, котрий здійснив обряд, церкву, де їх обвінчали, а також імена свідків. Одним із головних доказів вінчання був запис у метричній книзі. Найчастіше з цього запису й починалася перевірка законності шлюбу.

За слушним зауваженням церковного історика і правознавця М.Суворова, громадянські шлюби закорінені у середніх віках, а їх поява пов'язана з римо-католицьким церковним правом, в якому формальне церковне освячення вимагалось як юридична гарантія дійсності шлюбу³⁷. Приводом же до появи громадянського шлюбу послужила Реформація й виникнення різних християнських конфесій зі своїми правилами, а також започаткований і сформований спочатку французькими теологами та юристами, а потім філософами природного права погляд на шлюб як на договір, що підлягає державному регулюванню і юрисдикції, як будь-який цивільний договір. Литовські

³³ Там же. – Т.ХVII. – №12408.

³⁴ Державний архів Чернігівської обл. – Ф.679. – Оп.1. – Спр.838. – Арк.1 зв.

³⁵ РГИА. – Ф.796. – Оп.60. – Д.191. – Л.10.

³⁶ Павлов А.С. 50-я глава Кормчей книги как исторический и практический источник русского брачного права. – Москва, 1887. – С.96.

³⁷ Суворов Н. Учебник церковного права. – Москва, 1912. – С.379.

статути другої половини XVI ст. визнавали законними лише «вінчаній» (освячений у церкві) шлюб. У них неодноразово згадувалося про шлюб із «невінчаною», «нешлюбною» дружиною, котрий трактувався як напівзаконний і підлягав карному переслідуванню поряд із перелюбом. У параграфі про незаконнонароджених в окрему категорію виділялися діти, «прижиті» «з невінчаною дружиною»: вони були менш безправними порівняно з народженими від перелюбу³⁸.

Як же ставилися до громадянських шлюбів – із розумінням чи з осудом? Існує думка, що на українських землях невінчані, тобто громадянські союзи в очах тогочасного суспільства вважалися цілком законними³⁹. Однак на практиці такі невінчані шлюби могли існувати доти, доки не виникало суперечок про права на спадщину, адже, у випадках судових позовів, держава й закон ставали на бік вінчаних шлюбів. Іноді, намагаючись отримати якусь користь, позивач звертався до суду та заявляв про незаконність свого шлюбу. У винесенні вироків влада підтримувала вінчані союзи й тим самим боролася проти невінчаних. Наприклад, православний князь Станіслав Воронежський багато років прожив у шлюбі з Мариною Гулевичівною, подарував багато маєтків і грошей, називаючи її в документах «малжонкою». Одного разу між подружжям виникла сварка. Князь подав скаргу до суду, в якій свою дружину називав «пани Марина Гулевичевна, которая се менить біти жоною моею, а не есть, бомь шлюбу зъ нею не браль» (тобто не вінчався). А Марина, з'являючись зі своїми скаргами до суду, продовжувала називати князя своїм «малженкомь», та уряд, як і раніше, титулував її «княгинєю Станіславовою Воронежською»⁴⁰.

У зв'язку з тим, що у сімейній сфері «старина» затримується найдовше і зберігається найміцніше⁴¹, у XVIII ст. в українському суспільстві продовжувала побутувати подвійність поглядів на умови правильного укладання шлюбу. Не лише простолюд, а й заможні верстви надалі керувалися звичаєвим правом і розглядали шлюб як акт, заснований на домовленості обох сторін. Із часом ситуація змінилася. Щодо цього О.Левицький зазначав: «Церковні старовинні погляди на сутність шлюбу були ще живі в малоросійському суспільстві; однак вище духівництво не могло вже надалі поблажливо ставитися до них, а зобов'язано було враховувати у цій справі погляди центрального уряду, котрий суворо наполягав на безумовному виконанні шлюбних церковних постанов»⁴². За дослідженнями знавця звичаєвого права О.Смирнова, у XIX ст. в народі остаточно утвердилося уявлення, що шлюб є союзом «на віки»⁴³.

Дуже важко простежити існування в Гетьманщині невінчаних шлюбів, адже коли суперечки між подружжям не доходили до судових позовів, то вони самі вирішували їх, і це не фіксувалося в писаних джерелах. Безсумнівно, велика кількість людей не відмовлялася від церковного вінчання, адже до цього їх змушували як релігійні почуття, так і настанови духівництва, погрози відлучення від церкви тих, хто жив невінчаним шлюбом. Діти, народжені від таких союзів, уважалися незаконними, отримували прізвище матері та позбавлялися громадянських прав. Тому турбота батьків про нащадків спонукала їх не уникати церковного вінчання. Але на практиці шлюб в очах громади вважався законним і без такого. Тому тут можна говорити не про перемогу церковних правил над народними традиціями, а про компроміс між ними.

³⁸ *Гларіон (проф. І.Огієнко)*. Українська культура і наша церква. Ідеологія Української православної церкви. Житєпис. – Вінніпер, 1991. – С.34.

³⁹ *Левицький О.* Черты семейного быта в Юго-Западной Руси в XVI–XVII вв. – С.36.

⁴⁰ Там же.

⁴¹ *Ефименко Т.* Обычное право украинского народа. – С.657.

⁴² ІР НБУВ. – Ф.81. – Спр.10. – Арк.2.

⁴³ *Смирнов А.* Очерки семейных отношений по обычному праву русского народа. – Москва, 1877. – С.96.

Своєрідність об'єктивних соціально-економічних, політичних умов у Гетьманщині XVIII ст. викликали різноваріативність типів шлюбів. Дослідники виділяють такі його форми: за згодою (договором, домовленістю), «уходом», «уводом», «на віру». Перший варіант уважався законним, натомість інші – ні, оскільки вони не вписувались у систему державного права та релігійних канонів.

Як наслідок опору втручання церкви у шлюбно-сімейну сферу й намагання її регламентації виникла нова форма невінчаного шлюбу – «на віру», котра набула поширення в Гетьманщині у XVIII ст. Її наявність свідчила про загострення соціально-економічних і демографічних відносин. До таких шлюбів часто вдавалися розлучені або вдівці, котрі, згідно з чинними нормами, не мали права більше вінчатися, адже церква негативно ставилася до розлучень і повторних шлюбів, намагаючись їх не допускати, вважаючи союз чоловіка та жінки непорушним. Однак у реальному житті у зв'язку з високою смертністю, відірваністю від домівок козаків під час воєнних походів або тимчасовим відходом чоловіків на заробітки жінки вступали в повторні шлюби, що було заборонено законодавством. До таких шлюбів удавалися й бідняки, які не мали грошей справити весілля, а також ті, хто не дістав батьківського благословення. Церква, хоч і засуджувала подібні союзи, утім нічого не могла вдіяти з об'єктивними обставинами життя.

Існували регіональні різновиди невінчаного шлюбу «на віру». Так, на волинсько-подільському порубіжжі вони називалися «на совість» та укладалися найчастіше з покритками – жінками, котрі мали позашлюбну дитину. Цим самим жінка ніби знімала з себе провину й осуд від оточення.

Якщо порівняти кількість невінчаних шлюбів у різних регіонах України XVIII ст., то виявиться, що на Правобережжі їх було значно більше, що пояснювалося такими причинами: чим далі територія від центру імперії, тим міцніші пережитки язичництва; тривалий час край перебував під владою католицької Польщі, ісламської Туреччини, потерпаючи від тяжких соціально-економічних умов і постійних воєнних конфліктів; вплив мусульман, котрі певний час володіли Поділлям⁴⁴.

Невінчані шлюби практикували переважно зрілі люди, котрі вже були одруженими. Однак зустрічалися випадки співжиття й серед молоді. До тих, хто вже побував у шлюбі, мав дітей, ставилися з розумінням. Молоді жінки найчастіше вступали в громадянські шлюби, тікаючи від нелюбого чоловіка або нареченого. Церква в таких випадках повертала їх у законну сім'ю та накладала семирічну епитимію.

Найбільше невінчані шлюби були поширені серед солдаток. Ця категорія населення була значною, особливо у XVIII ст., коли Російська імперія вела численні війни. Почасті такі жінки за відсутності чоловіків вступали в незаконні подружні стосунки. Громадська думка суворо не засуджувала солдаток, особливо тих, котрі з примусу вийшли заміж або мали малолітніх дітей, але через матеріальну скруту не могли їх прогодувати. Коли через багато років повертався перший чоловік, другий шлюб солдатки визнавався незаконним і жінку повертали в попередню сім'ю. У таких випадках саме на прохання першого чоловіка й починався розгляд справи, під час якого виявлявся невінчаний шлюб.

Поступово православної церкві за допомогою державних законів удалося запровадити як обов'язкове для християнина вінчання у храмі й оголошення його таїнством. Тривалий час ритуал православного вінчання складався з двох частин – заручення та власне вінчання. Заручення походило ще з язичницьких часів і було суто світським обрядом. Це був своєрідний договір, під час якого батьки наречених

⁴⁴ Е.С. Семейная жизнь в Подолии в первой половине прошлого века // Киевская старина. – 1891. – №4. – С.57–58.

висловлювали згоду на шлюб, домовлялися про його умови, складали «рядний запис» – письмовий документ про посаг нареченої. У давнину заручення фактично було майновою угодою між майбутнім подружжям, у разі його невиконання стягувався штраф. Воно означувало громадсько-юридичні підстави для шлюбу, а саме весілля виступало лише актом виконання договору. Тому заручення не мало релігійного значення й було суто цивільним актом. Церква освятила його іменем Христа та оголосила непорушним, хоча вирішальний момент убачала у вінчанні.

Таким чином, незважаючи на всі зусилля церкви, серед мирян продовжував побутувати погляд на шлюб як на звичайну угоду. Це аж ніяк не узгоджувалося з прагненням церковників нав'язати прихожанам погляд на шлюб як на таїнство. У шлюбно-сімейних відносинах XVI–XVII, і навіть XVIII ст. зберігалися риси дохристиянського часу, які творили своєрідну культуру сім'ї. Поступово церкві вдалося викоринити багатоженство, впровадити хрещення дітей. Натомість визнання єдино обов'язковим церковного шлюбу, вінчання сприймалося нелегко. Шлюб і надалі вважався законним не внаслідок таїнства вінчання, а після угоди між батьками наречених і традиційного ритуалу весілля. Причини, через які миряни ігнорували вінчальний шлюб, можна визначити й цілком побутові, зокрема віддаленість храму від поселення, одруження зі втікачами або за нерозірваного шлюбу, зависока платня за вінчання та ін.

У багатьох випадках повільному прищепленню традиції вінчального шлюбу сприяли самі священнослужителі, котрі, здавалося б, навпаки, мали культивувати церковні норми. Ієреї допускали численні порушення шлюбно-сімейних канонів: приховували невінчані союзи, вінчали наречених у заборонені дні (пости) й пору доби (вночі), в недозволених місцях (каплицях, удома). Тому церква запроваджувала до своїх служителів різноманітні покарання, штрафи, позбавляла сану та ін. Щодо мирян застосовувалися заходи виховання, які охоплювали всі вікові категорії парафіян, поступово формуючи потребу в дотриманні норм християнської етики.

Поряд із законними існувала суспільно визнана форма вільного союзу чоловіка й жінки – невінчані шлюбами, котрі являли собою пережиток звичаєвого народного права. У реальному житті вони продовжували побутувати у XVIII ст., однак згадки про них в офіційних джерелах практично не зустрічаються. На практиці такі шлюби виявлялися тільки тоді, коли справа доходила до суду. Пояснити це можна тим, що церква була безсилою в боротьбі з подібними явищами, тому часто воліла їх просто не помічати. Проте в повсякденних практиках, на побутовому рівні люди пристосовувалися до життєвих умов, не занадто переймаючись тим, що вони «грішники».

При подальшому дослідженні теми варто звернути увагу на з'ясування за матеріалами метричних книг і церковних обшуків статево-вікових відмінностей між першими й повторними шлюбами у різних вікових групах, визначити сезонні особливості шлюбності православного населення Гетьманщини.

REFERENCES

1. Dziuba, O. (2012). *Pryvatne zhyttia kozatskoi starshyny XVIII st. (na materialakh epistoliarnoi spadshchyny)*. Kyiv. [in Ukrainian].
2. Hrymch, M. (2000). *Tradysiiinyi svitobliad ta etnopsykholobichni konstanty ukrainsky (Kobnityuna antropolobii)*. Kyiv. [in Ukrainian].
3. Marreze, M.L. (2009). *Babe tsarstvo: Dvoryanky i vladenie imushchestvom v Rossii (1700–1861)*. Moskva. [in Russian].
4. Petrenko, I.M. (2010). *Shliubno-simeini vidnosyny v povsiakdennomu zhytti myrian Rostiskoi derzhavy XVIII st.* Poltava. [in Ukrainian].
5. Petrenko, I.M. (2012). Vinchani i nevinchani shliuby u Hetmanschyni XVIII st. *Slovianskyi zbirnyk*, 11, 136–148. Poltava. [in Ukrainian].
6. Ponomarov, A.P. (1991). Simia i rodynna obriadovist. *Kultura i pobut naselennia Ukrainy*. Kyiv. [in Ukrainian].
7. Ponomarov, A.P. (1994). *Ukrainska etnobrafiia: Kurs leksii*. Kyiv. [in Ukrainian].

8. Starchenko, N. (2015). Sprawy pro zgwałtowania v shliakhetskomy seredovyshti Volyni (ostannia tretyna XVI st.). *Sotsium*, 11/12, 104–134. [in Ukrainian].
9. Sulej, K. (2009). Mariaże magnackie w XVI–XVIII w. na podstawie intercyz przedślubnych. *Spoleczeństwo staropolskie: Seria nowa*, III, 63–97. Warszawa. [in Polish].
10. Voronchuk, I. (2012). *Naselennia Volyni v XVI – persbii polovyni XVII st.: rodyna, domobospodarstvo, demobraficbni chynnyky*. Kyiv. [in Ukrainian].
11. Wyżga, M. (2009). Rodzina chłopska w parafii Raciborowice pod Krakowem w XVII–XVIII w. *Spoleczeństwo staropolskie: Seria nowa*, III, 245–278. Warszawa. [in Polish].
12. Zdoroveha, N.I. (1974). *Narysy narodnoi vesilnoi obriadovosti na Ukraini*. Kyiv. [in Ukrainian].
13. Zhovtobriukh, M.A. (Ed.) (1987). *Pryvatni lysty XVIII st.* Kyiv. [in Ukrainian].

Oleksandr LOSHCHYKHIN

Doctor of Law, Professor,
 Professor at Department of Theoretical and Law Disciplines,
 State Tax University
 (Irpın, Ukraine), loshihin@podol.net
 ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9689-1650>

Anatolii SHEVCHENKO

Doctor of Law, Professor,
 Head of the Department of Theoretical and Law Disciplines,
 State Tax University
 (Irpın, Ukraine), shevchenko2757@ukr.net
 ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2663-9892>

Unmarried Marriages of Orthodox Laymen in Hetmanshchyna in the Eighteenth Century

Abstract. The purpose of the study is to clarify the causes and consequences of long-term preservation in Hetmanshchyna of the 18th century, such a social institution as unmarried (civil) marriages among the Orthodox population, to show the struggle of the secular authorities and the clergy against unmarried marriages, which was one of the signs of the establishment of the monopoly of the Orthodox Church in the marital and family sphere of society. The methodological basis of pre-development is to form the principle of history, objectivity, systematic, anthropology and inter-disciplinarily. Apparently before them, the homeland was seen as a mutually degraded socio-cultural phenomenon, as a rule of law and social norms of the Ukrainian Orthodox population of the first time was regulated. There are three groups of methods used by the presenters: special-science and specific-problem. In the context of the development of native-born families, methods of social anthropology, history of life, local social history, historical demography, quantitative methods with the method of visualization have been recognized. **Scientific novelty.** The article proves that the Orthodox Church has been forced to tolerate and recognize unmarried marriages, which have become widespread, especially among the common people. The latter were a remnant of customary people's law. However, in the 18th century, after the marital relations were subject to state regulation, unmarried marriages gradually died out. However, in real life they continued to exist because they were caused by objective circumstances. However, mentions of them in official sources are almost non-existent. In practice, such marriages were detected only when the case went to court. This can be explained by the fact that the church, not recognizing them, fought against them, and where it was powerless, simply tried not to notice. Priests committed numerous violations of marriage and family canons: they hid civil (unmarried) marriages, married brides on forbidden days (fasting) and hours (at night), in unauthorized places (chapels, at home). Therefore, the Orthodox Church first had to force the clergy to perform their duties properly. This was done through the introduction of penalties, fines, deprivation of dignity, disciplinary action (temporary ban on services). Eventually, applying various means of Orthodox education to the laity, which covered all age groups of parishioners, gradually formed the need to observe the norms of Christian ethics.

Keywords: marriage, family, unmarried marriages, community, penance.